

DOI: 10.32347/2076-815x.2021.77.297-308

УДК 711.434

к.арх., доцент Лях В.М.,
lyakhvm37@gmail, ORCID:0000-0003-4238-7800,
Національний університет «Полтавська політехніка
імені Юрія Кондратюка»

МАЛІ МІСТА ЯК ЦЕНТРИ КУЛЬТУРНО-ПОБУТОВОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ

Розглянуті проблеми малих міст, як центрів культурно-побутового обслуговування населення в груповій системі. Визначена роль малих міст у формуванні мережі культурно-побутового обслуговування населення в груповій системі.

Ключові слова: мале місто; мережа культурно-побутового обслуговування; житлове середовище; групова система.

Постановка проблеми. Містобудівні агломерації формуються в процесі розвитку простих груп міст і селищ в більш складні групові системи населених місць. Вони характеризуються економічним, територіальним і функціональним об'єднанням, обумовленим трудовими, культурно-побутовими та виробничими зв'язками. У кожній такій груповій системі є головні міста, що є однією з важливих особливостей і тією загальною ознакою, яка об'єднує агломерації різних типів. Зазначена вище закономірність дає підставу розглядати групові різних типів, перш за все, з позицій характеристики їх центрів. При цьому, в залежності від кількості центрів і їх відносної величини, можна виділити наступні структурні форми розселення:

- моноцентричні групові системи з найбільшим містом-центром і мережею

щодо малих населених місць-супутників. Чисельність населення більшого з них зазвичай не перевищує 3% кількості жителів центру групової системи (Київська, Харківська, Одеська та Львівська та ін.).

- поліцентричні агломерації, в яких один центр (головний) є великим

містом, а решта, один або два-другорядними з чисельністю населення кожен менше половини кількості жителів головного центру (Дніпро - Днепродзержинська, Донецько - Макіївська та ін.).

Актуальність теми. Формування групових систем на основі містоутворюючих факторів вимагає комплексного вирішення проблеми їх регулювання, так як стихійний розвиток агломерацій призводить до

поступового зрощення населених місць, до надмірного росту великих міст і, в результаті, до погіршення умов життя населення.

У комплексної проблеми регулювання розвитку міських групових систем слід виділити таке основне питання, як планувальне регулювання промислового будівництва і приміського розселення, Розміщення місць позаміського розселення трудящих і їх характеристика визначається величиною міста, його промисловою базою, сформованою системою поселень, наявністю тих чи інших видів транспорту та іншими місцевими умовами.

Так, наприклад, трудящі, пов'язані з підприємствами та установами Києва, розселяються за його межами на відстані більше 50 км, в основному вздовж електрифікованих ліній залізниці.

З числа міст-супутників за величиною території і найбільшою кількістю населення, зайнятого на роботі в Києві (понад 50%) виділяються дачні селища Боярка та Ірпінь, промисловий супутник Бровари та селище Борове. Місця розселення трудящих в Харкові поширюються на відстань 70-80 км.

Різна величина населених місць в агломерації і, отже, неоднаковий склад їх громадських установ обумовлює тісні культурно-побутові зв'язки між центральним, найбільш великим містом, та іншими, меншими містами, селищами і сільськими населеними пунктами.

Розглядаючи сучасний стан культурно-побутового обслуговування у всій агломерації в цілому, а не окремих населених місць, можна констатувати, що в практиці проектування, а тим більше реалізації генеральних планів, єдиної організації обслуговування груп населених місць ще немає. Багато установ, які можуть мати міжселенне значення, дублюється в близько розташованих містах, в результаті чого не використовуються специфічні особливості групових систем. У багатьох випадках спостерігається зайве дроблення окремих установ, у деяких населених пунктах відсутні необхідні установи обслуговування.

У малих містах і робочих селищах слід розміщувати невеликі спеціалізовані підприємства та філії заводів і фабрик, що діють у великих містах. Систему малих міських населених місць України утворюють поселення двох категорій: малі міста з чисельністю населення до 50 тис. чоловік і селища міського типу, максимальна чисельність населення яких сягає не більше 20-25 тис. чоловік.

Результати дослідження. Поділ малих населених місць на селища і міста носить адміністративний характер. З містобудівної точки зору провести чітку розмежувальну лінію між малими містами і рівновеликими селищами міського типу майже неможливо. Тому доцільно розглядати малі міста і селища міського

типу з чисельністю населення до 20-25 тис. чоловік, як єдину групу малих міських населених місць.

Особливе місце серед малих міст належить містам, які входять у великі групові системи. Такі міста поступово втрачають свої «мало-міські якості», оскільки вони розвиваються не ізольовано, а в складі групових систем. Слід зазначити, що на сьогоднішній день, малі міста зберігають більшість недоліків властивих малим містам, характеризуються нижчим рівнем промислового розвитку, ніж великі міста і відсутністю будівельної бази.

Крім того, установи обслуговування, житловий фонд, комунальне господарство, міський благоустрій значно поступаються за рівнем розвитку головному місту, що ускладнює організацію систем обслуговування та створення сучасного архітектурно-планувального вигляду малих міст. При цьому планувальні структури багатьох малих населених місць відрізняється великим розчленуванням і низькою щільністю житлової забудови.

Ступінь перетворення планувальної структури і характер розвитку мережі установ обслуговування малих міських поселень визначається місцем і роллю їх в системі розселення. Характер впливу загальноміських установ обслуговування не обмежується містом а поширюється на територію свого адміністративного району та прилеглих до нього районів.

Виходячи зі складу установ і ступеня їх впливу на навколишню територію все населення місця можна поділити на групи:

- з повною відсутністю в них культурно-побутових установ (хутори, невеликі села і т. п.);
- з установами повсякденного користування і зоною обслуговування до 5-6 км. (центральні селища господарств);
- з установами повсякденного і частково періодичного користування зоною обслуговування до 12-18 км. (селище міського типу);
- з комплексом установ періодичного і частково епізодичного користування і зоною обслуговування до 25-30 км. (мале місто, велике селище міського типу).

Важливим питанням організації міжселенного обслуговування є також формування серед населених місць міста-центри, спроможні задовольняти культурно-побутові потреби міського і сільського населення. Такі міста-центри пропонується формувати на базі малих міст з найкращими умовами розвитку.

У містах-центрах, як правило, будуть розміщуватися основні елементи системи групового розселення: культурно-просвітницькі і адміністративні об'єкти, а також головна промислова зона системи. В інших малих населених місцях групової системи темпи зростання будуть більш стриманими. Звідси виникають деякі особливості формування планувальної структури міста-центра

системи і малих населених місць, що виконують різні функції в системах групового розселення (промислові, промислово-аграрні, аграрні).

Планувальна структура малих населених місць – елементів системи групового розселення - буде іншою, ніж центрального міста. У них значення міського центру видозмінюється, тому що частина культурно-побутових і трудових поїздок буде пов'язана безпосередньо з містом-центром.

При певних умовах деякі малі міста можуть придбати функції відпочинку та курортних і туристичних центрів, що послужить базою для їх розвитку. Зазначені міста не входять в завдання даного дослідження, тому що мають особливу специфіку розвитку.

У містах і селищах соціальна організація побуту і відпочинку населення визначається ступінчастою системою розміщення культурно-побутових установ, що будується відповідно до установлених нормативними елементами міської забудови: мікрорайон з житловими групами, житловий район і місце цілому. У відповідності до цієї системи всі підприємства обслуговування диференціюються на підприємства повсякденного, періодичного і епізодичного попиту.

При визначенні типів підприємств величина їх прийнята відповідно до кількості та доступності обслуговування населення. Для малих міст і великих селищ, які не мають у своїй структурі житлових районів, норма міських установ доповнюється нормою установ житлового району.

Як же принцип мікрорайонування і організації ступінчатої системи обслуговування поширюється на малі міста насправді? Мікрорайон, як перший ступінь соціальної організації житлової забудови, покликаний задовольняти повсякденні культурно-побутові потреби населення, в нових та існуючих містах практично не реалізований. У нових містах культурно-побутове будівництво значно відстає від житлового, в результаті чого під магазини пристосовуються будівлі або квартири житлових будинків без урахування кількості і радіусу населення, що обслуговується.

Процес оновлення старої, в більшості випадків індивідуальної забудови, пов'язаний зі зміною існуючої планувальної структури з організацією культурно-побутового обслуговування населення. У багатьох випадках цей процес може тривати довгий час, так як можливості широкого комплексного оновлення такої забудови вкрай обмежено в малих містах.

Тому мережа культурно-побутового обслуговування в мікрорайонах характеризується відставанням рівня забезпеченості, безсистемністю розміщення установ в декількох приміщеннях, що не дає можливості здійснювати комплексне обслуговування. Населення, нехтуючи радіусом

доступності, прагне відвідувати великі магазини з великим асортиментом і якістю товарів.

Обстеження показують, що і сьогодні в існуючій і новій забудові малих міст, які обслуговують установи розміщують часто не там де це необхідно. Це пояснюється тим, що наявні проекти детального планування житлових масивів часто застарівають до початку їх реалізації або недостатньо повно ураховують місцеві технічні, соціально-економічні, містобудівні і інші умови. В результаті, архітектурно-планувальні управління і відділи малих міст змушені розглядати ті чи інші пропозиції з розміщення обслуговуючих установ без достатнього обґрунтування і перспективних планів реконструкції мереж обслуговування.

Малі міста з населенням 25-50 тис. як правило, не мають у своїй структурі другої ступені соціальної організації житлової забудови житлових районів. Культурно-побутові потреби періодичного і епізодичного попиту населення задовольняються установами загальноміського центру. Це накладає свої специфічні риси на ступеневу систему організації обслуговування. Не можна не враховувати, при вирішенні мережі обслуговуючих установ в малих містах, що входять в групову систему, розвинені трудові та культурно-побутові зв'язки цих міст з центром групової системи.

З розвитком міжселенного обслуговування зростає соціальне і планувальне значення загальноміських центрів, розширюється сфера їх дії, у зв'язку зі зростанням економічних і культурно-побутових зв'язків між населеними пунктами. Обслуговування в загальноміських центрах досить багатогранне, а в периферійних магазинах воно стає осередком різноманітної діяльності та рідко відвідується населенням. Навіть деякі товари повсякденного попиту населення прагне купувати у великих магазинах загальноміського центра, де асортимент більш різноманітний і широкий, крім того, в центрі можна одночасно придбати і інші товари періодичного і епізодичного попиту, а відвідатит підприємство побутового обслуговування.

Головним критерієм культурно-побутових установ стає рівень послуг та час, що витрачається на покупку товарів, а не їх територіальна близькість до житла. При цьому втрачається основний сенс принципу мікрорайонування, що полягає в тому, щоб кожен житель мав поруч зі своєю квартирою всі установи, необхідні для задоволення повсякденних культурно-побутових потреб. Слабкий розвиток внутрішнього транспортного сполучення в малих містах зумовило переважний розвиток пішохідних зв'язків. Планувальні структури повинні відображати цю характерну рису малих міст.

При вирішенні архітектурно-планувальної структури необхідно прагнути до такого планування, яке забезпечувала б:

- найкоротші зв'язки житлових груп з центром міста;

- розміщення установ і центрів обслуговування на основних пішохідних і інших зв'язках з інтенсивним пересуванням;
- архітектурно-планувальне і об'ємно-просторове рішення міста, як єдиного цілого, взаємопов'язаного з системою пішохідних зв'язків і центром обслуговування.

Розміщення центрів обслуговування безпосередньо на пішохідних і транспортних зв'язках дозволить встановити зв'язок між окремими центрами обслуговування та забезпечить цілісність і виразність забудови.

В даний час мережа обслуговування новозбудованих та існуючих малих міст має ряд недоліків, в тому числі невисокий рівень обслуговування, дрібні типи установ і неупорядковане розміщення їх на території міста. Це ускладнює формування якісного центру, як ядра міського ансамблю, де повинні бути зосереджені основні громадські, культурні та придатні для життя міста.

Об'єднання установ обслуговування і кооперування їх в одній будівлі ще не набуло широкого поширення. Культурно-побутове будівництво часто відстає від житлового, що веде до необхідності розміщувати установи обслуговування у випадкових, не пристосованих для них приміщеннях.

У цьому випадку підприємства районного та міського значення розміщуються в єдиному будинку торгового центру. Для обслуговування малого міста за цією схемою потрібні два типи кооперованих будівель - торговий центр мікрорайону і загальноміський торговий центр. Торговий центр мікрорайону, в основному, забезпечує повсякденний попит населення, і мало чим відрізняється від аналогічних будівель, що застосовуються для середніх і великих міст. Все ж досвід показує, що для малого міста більш доцільно застосовувати двоступеневу систему обслуговування, мікрорайон та місто. Можна припустити, що радіус обслуговування громадсько-торгових центрів мікрорайонів малих і великих міст будуть різні, оскільки щільність житлової забудови і архітектурно-планувальна структура в обох випадках неоднакові.

Існуючі кооперовані будівлі для суспільно-торгових центрів мікрорайонів включають продовольчий магазин з промтоварним відділенням, їдальню, невеликий клуб з універсальним залом, приймальний пункт пральні, культурно-побутове обслуговування та ін. Так, як переважна кількість малих міст мають в основному, садибну забудову, економічна доцільність включення їдальні в кооперовану будівлю центру мікрорайону викликає сумнів.

Висловлені припущення вимагають уточнення на основі більш широкого дослідження і аналізу систем обслуговування. Вибір прийому архітектурно-просторової організації загальноміського центру залежить від багатьох факторів: розмірів міста, природного середовища, зонування, питань транспорту, наявності в зоні розташування загальноміського центру

архітектурних пам'яток та ін. Так, наприклад, загальноміський торговий центр малого міста повинен складатися з підприємств обслуговування, доцільних тільки для міста цього типу і принципово відрізнятися від торгового центру житлового району великого міста, хоча кількість обслуговуючих ними може і збігатися. Це пояснюється такими міркуваннями громадський центр великого міста, як правило, формується з певної кількості унікальних будівель індивідуального проектування, з включенням висотного житла, що значно полегшує пошуки цікавої об'ємно-просторової композиції і силуету міста.

У малому місті при незначному обсязі житлового та культурно-побутового будівництва спорудження торгового центру часто зумовлює функціональну організацію загальноміського центра його архітектурно-просторову виразність і за своїм містобудівним ефектом в масштабах малого міста його допустимо порівнювати з унікальними будівлями громадського центра великого міста.

Загальноміський торговий центр розміщується, як правило, в громадському центрі міста і його об'ємно-просторова композиція повинна передбачати можливість подальшого розвитку і трансформації відповідно до зростання всього міста. Ця риса не потрібна для торгового центру житлового району так як велике місто росте в наслідок створення нових житлових районів, а не розвитку існуючих.

Більшість існуючих типових проектів кооперованих будівель торгових центрів не передбачає можливості їх будівництва по чергах, а отже не може враховувати зростання малого міста. До складу загальноміського торгового центру малого міста об'єднуються підприємства повсякденного, періодичного та епізодичного попиту. У торговий центр житлового району підприємства загальноміського значення не входять. Продаж великогабаритних товарів (меблі, мотоцикли, велосипеди та ін.), в торговому центрі житлового району, як правило, не передбачається. Це дозволяє приймати для його торгових залів стандартну сітку колон. Торгові центри малих міст містять такі товари і тому вимагають перекриття більших прольотів без внутрішніх опор. Ці міркування підказують два принципово різних підходи до проектування торгових центрів житлових районів і малих міст.

Для торгових центрів житлових районів великих міст доцільно розробляти типові проекти, для торгових центрів малих міст - індивідуальні проекти із застосуванням типових елементів будівель (включаючи типові схеми планувань). Коротка характеристика розвитку міжміського обслуговування та найбільш масових видів громадських будівель малих міст, що входять в групову систему, дозволяє зробити попередні висновки про напрямок розвитку малих міст як центрів обслуговування в системах групового розселення:

- на сучасному етапі розвитку містобудування традиційна міська форма розміщення виробництва та розселення в певних умовах переростає в нову специфічну форму - групової системи;
- формування та розвиток їх потребує вирішення різних соціально-економічних та містобудівних проблем, серед яких важливе місце займає проблема планувального регулювання промислового будівництва та приміського розселення;
- особливе місце у вирішенні цієї проблеми належить малим містам, що входять в групову систему . Оскільки такі міста різною мірою втрачають "мало-міські" якості, пропонується формувати на базі малих міст з найкращими умовами розвитку міста - центри, здатні задовольняти культурно-побутові потреби міського та сільського населення і тим самим забезпечити більш рівномірне розміщення обслуговуючих установ у груповій системі ;
- з розвитком міжміського обслуговування зростає соціальне та планувальне значення громадських центрів міст, які очолюють групові системи розселення, що в свою чергу пред'являє підвищені вимоги до їх архітектурно-просторового та функціонального рішення;
- планування зовнішніх транспортних зв'язків над внутрішніми зумовило переважаючий розвиток пішохідних зв'язків в місті. Планувальна структура повинна відображати цю характерну межу малого міста;
- виходячи з важливої містобудівної ролі громадських будівель, що виконується ними в планувальній структурі малого міста, необхідно обмежити область типізації, в основному, установами мікрорайонного значення.

Висновки. Громадські будівлі, що входять в основну систему обслуговування центрів малих міст слід споруджувати за індивідуальними проектами, укрупнювати в кооперовані блоки, виходячи з вимог найбільш доцільного їх розміщення та експлуатації. Це поліпшить якість обслуговування населення, покращить архітектурно-просторову виразність забудови, дозволить більш повно враховувати місцеві природно-кліматичні умови. При розробці генеральних малих міст слід орієнтуватись на помірне їх фінансування і поетапну забудову та формування окремих громадських центрів. Важливою проблемою малих міських поселень в системах групового розселення стає оздоровлення середовища. Ісловлені положення є предметом нових досліджень.

Література

1. Город: проблемы социального развития / Под редакцией А.В. Дмитриева и М.Н. Межевича. – Л.: «Наука», 1982. – 172 с.

2. Гусаков В. Довідник. Регулювання використання забудови територій населених пунктів (зонінг) / Гусаков В., Валетта У., Нудельман В., Вашкулат О. – К.:Держкоммістобудування України, 1996. – 85 с.
3. Демин Н.М. Управление развитием градостроительных систем / Н.М. Демин. – К.: Будівельник, 1991. – 185 с.
4. Ежов В.И. Актуальные проблемы и перспективы развития Киева / В.И. Ежов , Н.М. Демин, Е.Е. Лишанский // Строительство и архитектура. - 1982. -№5, - С.12-21.
5. Закон Української РСР «Про охорону природного навколишнього середовища (25.05.1991) / Зб. Законодавчих актів України про охорону навколишнього природного середовища. – Чернівці: 2004. – С.726.
6. Ключниченко Є.Є. Соціально-економічні основи планування та забудови міст / Є.Є. Ключниченко. – К.: Укр. академія архітектури, НДПМістобудування; 1999. – 348 с.
7. Ковтун В.В. Города Украины: Экономико-географический справочник / В.В. Ковтун, А.В. Степаненко. – К.: Вища шк., 1990. – 279 с.: ил.
8. Лях В.М. Современные проблемы и практика развития малых городов в системах расселения // Архітектурний вісник КНУБА: Наук.-вироб. збірник / Відповід. ред. Куліков П.М. – К.: КНУБА, 2016.- Вип. 8-9. - С. 350 -356.
9. Марков Е.М. Малые города в системах расселения / Е.М. Марков, В.П. Бутузова, В.А. Таратынов; Под общей редакцией кандидата архитектуры Е.М. Маркова, - М.: Стройиздат, 1980. – 196 с.: ил.
10. Містобудування. Довідник проектувальника / за ред. Т. Ф. Панченко – К.: Укрархбудінформ, 2001. – 192 с.:іл.
11. Основы управления развитием городов и систем населенных мест: Совм. исследования по плану науч.-техн. сотрудничества между СССР и НРБ. - М.: Стройиздат, 1983. – 120 с.
12. Планировка и застройка малых городов (пособие по проектированию); Под. общ. редакцией кандидатов архитектуры Е.М. Маркова и В.С. Рязанова. – М.: Стройиздат, 1975. – 200 с.
13. Рекомендации по комплексному развитию малых и средних городов и формированию их среды / ЦНИИПГрадостроительства. – М.: Стройиздат, 1990. – 158 с.
14. РСН 341.86. Планировка и застройка районов индивидуального жилищного строительства в населенных пунктах Украинской ССР. – К.: Госстрой УССР. 1986. – 16 с.
15. Тимчук Н.Ф. Город и район: регулирование комплексного развития / Н.Ф. Тимчук. – М.: Экономика, 1980. – 160 с.
16. Чеберячко А.П. Развитие малых городов Украины / А.П. Чеберячко. – Строительство и архитектура, 1983. №9. – 32 с.:ил.
17. Руководство по проектированию комплексов общественных центров районного значения в жилой застройке / Центр н.-и .и проект. институт типового проектирования комплексов и зданий культуры, спорта, управления им. Б.С. Мезенцева . –М.: Стройиздат, 1982. – 52 с. (С. 22.рис.10).
18. Фомин І.О. Основи теорії містобудування / І.О. Фомін, - К.:Наукова думка , 1994. – 190 с.
19. Тарасенко М.И. Типологические основы формирования комплексов общественного обслуживания в городах – центрах отдыха и туризма / Автореферат дисс. ... кандидата архитектуры. Специальность 18.00. 02 - Архитектура зданий и сооружений. – М.: 1989. - 23 с.
20. Яргина З.Н. Градостроительный анализ / З.Н. Яргина. – М.: Стройиздат, 1984. – 245 с.

к. арх., доцент **Лях В.М.**,
Национальный университет «Полтавська политехника
имени Юрия Кондратюка»

МАЛЫЕ ГОРОДА КАК ЦЕНТРЫ КУЛЬТУРНО-БЫТОВОГО ОБСЛУЖИВАНИЯ

Рассмотрены проблемы малых городов, как центров культурно-бытового обслуживания населения в групповой системе расселения. Определена роль малых городов у формировании сети культурно-бытового обслуживания населения в групповых системах.

Ключевые слова: малый город; жилая среда; сеть культурно-бытового обслуживания.

PhD, Associate Professor **Liakh Vasyl**,
National University "Yuri Kondratyuk Poltava Polytechnic"

SERVICE SMALL TOWNS AS CENTRES OF CULTURAL AND CONSUMER

An important problem of small towns in settlement systems is the development and the need to preserve the natural and historical environment through the use of relief, water bodies and other measures. At the stage of developing master plans of small towns, the composition of project materials should provide effective management of the formation of the urban environment and architectural and artistic appearance. To this end, it is necessary to expand the range of issues addressed in separate sections of the master plans: in particular, the scheme of formation of architectural and artistic appearance of the city should highlight the most significant compositional areas and elements of its planning structure and ways of their development; develop a system of city-wide visual landmarks and provide visual connections of the main nodes of the city with the most valuable areas of the natural landscape; to develop the concept of the color decision of architectural and spatial structure of the city; to plan creation of new axes of formation of visual perception of a kind of the city taking into account real processes of development and distribution in its territory of central functions.

It is necessary to actively use the compositional possibilities of forming the main ensembles on the basis of existing areas, as well as to take into account the need to improve the quality of the architectural and spatial environment while maintaining the typological diversity of buildings. Keep in mind that the shape of the square affects the spatial orientation and sequence of the ensemble's review and perception.

Specific spatial characteristics of small towns require a special approach to the development of intersettlement relations. The environment of small towns is formed mainly under the influence of external intersettlement factors.

Features and principles of formation of small towns interconnected both with the significant city-center of settlement system, and rural settlements are investigated. The use of these principles in project practice will improve the public service system in small towns through group resettlement and increase the level of service to urban and rural populations.

Key words: small town; living environment; network of cultural and community services.

REFERENCES

1. Horod: problemy sotsyalnoho rozvytyia / Pod redaktsyei A.V. Dmytryeva y M.N. Mezhevycha. – L.: «Nauka», 1982. – 172 s.
2. Husakov V. Dovidnyk. Rehuliuвання vykorystannia zabudovy terytorii naselenykh punktiv (zoninh) / Husakov V., Valetta U., Nudelman V., Vashkulat O. – K.: Derzhkommistobuduvannia Ukrainy, 1996. – 85 s.
3. Demyn N.M. Upravlenye razvytyem hradostroytelnykh system / N.M. Demyn. – K.: Budivelnyk, 1991. – 185 s.
4. Ezhov V.Y. Aktualnye problemy y perspektyvy razvytyia Kyeva / V.Y. Ezhov, N.M. Demyn, E.E. Lyshanskyi // Stroytelstvo y arkhytektura. - 1982. -№5, - S.12-21.
5. Zakon Ukrainskoi RSR «Pro okhoronu pryrodnoho navkolyshnoho seredovyscha (25.05.1991) / Zb. Zakonodavchykh aktiv Ukrainy pro okhoronu navkolyshnoho pryrodnoho seredovyscha. – Chernivtsi: 2004. – S.726.
6. Kliushnychenko Ye.Ie. Sotsialno-ekonomichni osnovy planuvannia ta zabudovy mist / Ye.Ie. Kliushnychenko. – K.: Ukrainska akademiia arkhytektury, NDIPmistobuduvannia; 1999. – 348 s.
7. Kovtun V.V. Horoda Ukrainy: Ekonomyko-geohrafycheskyi spravochnyk / V.V. Kovtun, A.V. Stepanenko. – K.: Vyshcha shk., 1990. – 279 s.: yl.
8. Liakh V.M. Sovremennye problemy y praktyka razvytyia malыkh horodov v systemakh rasseleniya // Arkhytekturnyi visnyk KNUBA: Nauk.-vyrob. zbirnyk / Vidpovid. red. Kulikov P.M. – K.: KNUBA, 2016.- Vyp. 8-9. - S. 350 -356.
9. Markov E.M. Malыe horoda v systemakh rasseleniya / E.M. Markov, V.P. Butuzova, V.A. Taratynov; Pod obshchei redaktsyei kandydata arkhytektury E.M. Markova, - M.: Stroiizdat, 1980. – 196 s.: yl.
10. Mistobuduvannia. Dovidnyk proektuvalnyka / za red. T. F. Panchenko – K.: Ukrarkhbudinformat, 2001. – 192 s.:il.

11. Основы управления развитием городов у систем населенных мест: Sovm. yssledovaniya po planu nauch.-tekhn. sotrudnychestva mezhdru SSSR y NRB. - M.: Stroiyzdat, 1983. – 120 s.
12. Planirovka y zastroika mal'kikh horodov (posobyе po proektyrovaniyu); Pod. obshch. redaktsyei kandydatov arkhytektury E.M. Markova y V.S. Riazanova. – M.: Stroiyzdat, 1975. – 200 s.
13. Rekomendatsyy po kompleksnomu razvityiu mal'kikh y srednykh horodov y formirovaniyu ykh sredy / TsNYYPhradostroytelstva. – M.: Stroiyzdat, 1990. – 158 s.
14. RSN 341.86. Planirovka y zastroika raionov yndyvudualnoho zhylyshchnoho stroytelstva v naselennykh punktakh Ukraynskoï SSR. – K.: Hosterroi USSR. 1986. – 16 s.
15. Tymchuk N.F. Horod y raion: rehulyrovanye kompleksnoho razvityia / N.F. Tymchuk. – M.: Ekonomyka, 1980. – 160 s.
16. Cheberiachko A.P. Razvitye mal'kikh horodov Ukrayny / A.P. Cheberiachko. – Stroytelstvo y arkhytektura, 1983. №9. – 32 s.:yl.
17. Rukovodstvo po proektyrovaniyu kompleksov obshchestvennykh tsentrov raionnoho znacheniya v zhyloi zastroike / Tsentr n.-y .y proekt. ynstitut tipovoho proektyrovaniya kompleksov y zdanyi kultury, sporta, upravleniya um. B.S. Mezentseva . –M.: Stroiyzdat, 1982. – 52 s. (S. 22.rys.10).
18. Fomyn I.O. Osnovy teorii mistobuduvannia / I.O. Fomin, - K.:Naukova dumka , 1994. – 190 s.
19. Tarasenko M.Y. Typolohycheskye osnovy formirovaniya kompleksov obshchestvennoho obsluzhyvaniya v horodakh – tseentrakh otdыkha y turyzma / Avtoreferat dyss. ... kandydata arkhytektury. Spetsyalnost 18.00. 02 - Arkhytektura zdanyi y sooruzheniy. – M.: 1989. - 23 s.
20. Yarhyna Z.N. Hradostroytelnyy analiz / Z.N. Yarhyna. – M.: Stroi -yzdat, 1984. – 245 s.